

پژوهش‌های اجتماعی اسلامی، سال بیست و ششم، شماره اول (پیاپی ۱۲۱)، بهار و تابستان ۱۳۹۹

شبکهٔ مضمونی مدارا در جامعه

از منظر قرآن کریم*

- مرضیه محسص^۱
 زهره کوچک یزدی^۲

چکیده

تغییرات و دگرگونی‌های پدید آمده در جوامع، گسترهای اجتماعی متعددی را پدید آورده و بالتبع کنش‌های نامطابقی در سپهر اجتماعی ایجاد کرده است، با توجه به اینکه مدارا به مثابه یک فضیلت اخلاقی، یکی از ابزارهای بنیادین ترویج فرهنگ هم‌گرایی در جوامع به شمار می‌آید، بدون تردید بازآنديشی در عوامل زمینه ساز تعامل مدارا محور بر اساس مضماین قرآنی، بهبود روابط با اعضاء جامعه را در بی خواهد داشت، از این رو پژوهش حاضر با روش توصیفی - تحلیلی، بررسی شبکهٔ مضمونی تعامل مدارا محور را هدف قرار داده است. یافته‌های پژوهش حکایت از آن دارد که مطابق آموزه‌های قرآنی، به مدارا در مناسبات اجتماعی، در عرصه‌هایی که زمینه ساز سلطه اندیشه‌های توطئه گرانه نیست و با حفظ مصالح اجتماعی توجه شده است، مرور آیات با محوریت

* تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۱۰/۲۱ - تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۰۱/۳۰.

۱. استادیار و عضو هیئت علمی دانشگاه شهید بهشتی، دانشکده الهیات و ادیان (تویینده مسئول)

m_mohases@sbu.ac.ir

۲. دانش آموخته رشته اعجاز قرآن دانشگاه شهید بهشتی، پژوهشکده اعجاز قرآن

zohrehyazdi70@gmail.com

موضوع مدارا گویای آن است که صبر، عفو، مغفرت در زمرة پر بسامد ترین مؤلفه‌های زمینه ساز مدارا به شمار می‌آیند، توصیه قرآنی به مداراجویی با اعضاء خانواده، مخالفان، مؤمنان، عموم مردم و اهل کتاب، در این شبکه مضمونی بر جسته شده است.

واژگان کلیدی: قرآن کریم، مدارا، جامعه اسلامی، روابط اجتماعی.

مقدمه

جامعه متشكل از افرادی است که به صورت گروهی روابطی مبتنی بر وابستگی و همبستگی برقرار ساخته‌اند، امروزه همزیستی با اقوام و فرهنگ‌های متنوع در عصر گسترده فزاینده ارتباطات، اهمیتی فراوان یافته است، مدارا به رفتار مهربانانه و خردمندانه‌ای گفته می‌شود که برای رسیدن به اهدافی بلند مدت انجام می‌پذیرد، این تعامل دوستانه بر اساس اصول مشترک در زمرة مفاهیم اسلامی محسوب می‌شود، مدارا بر اساس متون اسلامی، تبلور عقلانیت در روابط انسانی است: «عنوان العقل مداراة الناس»، «دلیل عقل مدارا با مردمان است» (خوانساری، ۱۳۶۰: ۴/۳۶۰)، و شاخصه انسان خردمند به شمار می‌آید، حضرت علی علیه السلام می‌فرمایند: «عليك بالرفق فإنه مفتاح الصواب و سجية أولى الألباب»، «بر تو باد به نرمی و ملایمت که آن کلید درستی و منش خردمندان است» (همان، ۲۹۱/۴)، مدارا، سامان بخش مناسبات انسانی و زمینه ساز کامیابی خواهد بود: «الرفق مفتاح النجاح»، «نرمی و ملایمت کلید کامیابی است» (همان، ۷۹/۱)، و تسهیل کننده مناسبات اجتماعی و ابزار فائق آمدن بر مشکلات کلان اجتماعی برشمرده شده است: «الرفق يُسَرِّ الصِّعَابَ و يُسَهِّلُ شَدِيدَ الْأَسَابِبِ»؛ ملایمت، دشواری‌ها را آسان می‌سازد و چاره جویی‌های سخت را ساده می‌گرداند» (همان، ۸۹/۱)، «من إستعمل الرفق، لأنَّ لَهُ الشَّدَائِدَ»، «هر که نرمی و ملایمت را به کار گیرد، سختی‌ها برای او آسان گردد» (همان، ۲۸۷/۵).

همچین درباره ارزش مدارا در تعاملات انسانی ذکر شده است: «الرفق لِقَاعُ الصِّلَاحِ وَ عنَانُ النَّجَاحِ»، «ملایمت، یارور کننده صلاح و سرلوحة کامیابی است» (همان، ۱۶۰/۲)، «رأيُ السِّيَاسَةِ إِسْتِعْمَالُ الرِّفْقِ»، «سر سیاست، به کار بردن رفق و

مداراست» (همان، ۵۴/۴)، «تَعْمَلُ السِّيَاسَةَ الرِّفْقَ»، «بهترین سیاست، رفق و مداراست» (همان، ۱۶۷/۶)، «تَعْمَلُ عَالَمَ بِالرِّفْقِ وَفَقَ»، «آنکه به مدارا رفتار کند، کامیاب می‌گردد» (همان، ۱۷۵/۵).

۳۱

در پژوهش حاضر، پاسخ‌گویی به این پرسش مد نظر است که بر اساس آیات قرآنی گونه‌های مدارا در جامعه اسلامی کدام است؟ این نوشتار با هدف ارائه صورت بندهی جامعی از مدارا در متن قرآن کریم، روش پژوهش تحلیل محتوا را برگزیده است، لذا پس از بیان ادبیات مفهومی پژوهش، یافته‌های حاصل از رویکرد روشمند به آیات در حوزه گونه‌های مدارا تبیین گردید.

۱. پیشینه موضوع پژوهش

تا کنون تلاش‌هایی برای ارائه خوانشی اسلامی از مفهوم مدارا توسط محققان مختلف با روش تحلیلی- توصیفی صورت گرفته است؛ مرتضی کریمی نیا (۱۳۸۶)، در کتاب «همزیستی مسالمت‌آمیز»، با استناد به قرآن و روایات، اعتقاد مسلمانان را به همزیستی مسالمت‌آمیز بیان می‌نماید و مسائلی همچون دعوت به اصول مشترک، پرهیز از تعصبات مذهبی، آزادی عقیده، دوری از تحملی دین و احترام به حقوق اقلیت‌ها را از دستورات اصیل اسلامی بر می‌شمرد، همچنین حسین عبدالحمدی (۱۳۸۱)، در کتاب «تسامح و تساهل در قرآن و روایات»، بر عدم مدارا در موضوعاتی همچون بدعت، ابتذال گری و ایجاد اخلال در امنیت اجتماعی تمرکز داشته است، سیده فاطمه طباطبائی و اعظم عسکری (۱۳۹۸)، نیز در مقاله «شرایط و قلمرو مدارا در قرآن و سنت»،

مصادیقی از مدارا در سه حیطه سیاسی، اجتماعی و اخلاقی را بیان کرده‌اند، سهراب مروتی در «خاستگاه تربیتی مدارا در قرآن و سیره مقصومین» (۱۳۹۴)، مدارا را به عنوان یک روش تربیتی برای القاء داده‌های جدید به مخاطبان مختلف معرفی می‌کند، در مقاله «آثار خانوادگی و اجتماعی رفق و مدارا از منظر فریقین»، از محمود کریمی و زهرا یوسفی (۱۳۹۵)، نیز اهتمام مشترک امامیه و اهل سنت به موضوع مدارای خانوادگی تبیین شده است، اما در این پژوهش، مدارا به مثابه یکی از مفاهیم مهم قرآنی

که برای نیل به اهداف کلان اجتماعی و منائر از نظام ارزشی اسلامی صورت می‌گیرد و به افزایش سرمایه اجتماعی می‌انجامد، مورد توجه قرار گرفته و گونه‌های کاربرست مدارا در قرآن کریم مورد واکاوی قرار می‌گیرد.

۲. روش تحقیق

روش تحلیل محتوا به عنوان روش بررسی متون و زوایای مختلف یک اثر، دارای مؤلفه‌هایی است که یکی از این مؤلفه‌ها، تحلیل کمی است که با ترسیم دقیق آماری و نموداری ما را در یافتن پیام‌های آشکار و نهان در متون، به تحلیل کیفی و توصیفی رهنمون می‌شود، لذا پژوهشگر باید به تمام مواردی که در متن به کار رفته توجه کند تا به تحلیل دقیق‌تری دست یابد، در پژوهش حاضر با بهره گیری از روش تحلیل محتوا، تمامی مقولات قرآنی مرتبط با مفهوم مدارا استخراج شده، سپس فراوانی کلیدوازگان، مضامین اصلی و فرعی و جهت‌گیری‌هایی که راه را برای تحلیل کیفی هموار می‌سازند، مورد بررسی قرار گرفت، در تحلیل کیفی، محتوای داده‌های متن که در روش کمی طبقه‌بندی و کدگذاری شده است، تفسیر شده و در مرحله تحلیل توصیفی نهایی، شبکه‌ای از اطلاعات منظم مرتبط با مفهوم مدارا و متکی بر تجزیه و تحلیل داده ارائه می‌گردد.

پس از بررسی دقیق آیات قرآنی، (۳۰۴ آیه) با تعابیر افاده کننده مفهوم مدارا استخراج شده است، ملاک شمارش این آیات، ذکر صریح کلمات افاده کننده مفهوم مدارا در متن آیه بوده است، از این آیات ۷۳۳ مضمون فرعی مورد بررسی قرار گرفت سپس مضامین فرعی، جهت‌گیری عبارات مشخص و بر اساس آن ترتیج استخراج گردید.

۱- تئوری
۲- روش
۳- نتیجه
۴- محدودیت
۵- پیشنهاد

جدول شماره ۱: فراوانی موضوعات اصلی درباره مدارا

۳۳

ردیف	موضوعات اصلی در آیات	ردیف	درصد فراوانی	ردیف	موضوعات اصلی در آیات
۱	صبر	٪۲۶	٪۸	عدم همکاری با منافقان	۵
۲	تعامل همراه با ثبات عقیده	٪۵۰۱۶	٪۴	اصلاح	۶
۳	تعامل همراه با حفظ ارزشها	٪۱۳	٪۴	برخورد عادلانه	۷
۴	عفو	٪۱۰	٪۲	رها کردن	۸

۳. مفهوم شناسی مدارا

مدارا در زبان فارسی به معنای «رعایت کردن، صلح و آشتی نمودن، ملایمت، آرامی، آهستگی، ترمی نمودن، شفقت، تحمل کردن، تسامح، بردباری و سازگاری نشان دادن» (معین، ۱۳۶۴: ۳۹۵۸)، آمده است، واژه شناسان عرب معنای اصلی مدارا را ملاطفت و برخورد نرم (ابن منظور، ۱۴۱۴: ۲۵۵)، خشونت روا نداشت (طريحي، ۱۳۷۵: ۱۳۸/۱)، و انجام کارها از روی آگاهی و تدبیر (فراهيدی، ۱۴۱۰: ۵۹/۸)، دانسته‌اند.

در اندیشه‌اندیشوران علوم اجتماعی، مدارا به عنوان فضیلی اجتماعی، امکان همزیستی صلح آمیز افراد و گروه‌های را فراهم می‌کند که دیدگاه‌های متفاوتی دارند و با روش‌های مختلف در جامعه‌ای واحد زندگی می‌کنند، از این منظر مدارا عملی است که به فرد اجازه می‌دهد با وجود امکان استفاده از زور و خشونت و همچنین عدم علاقه نسبت به دیدگاه طرف مقابل، بدون ایجاد تنش و مخدوش سازی فضای گفت‌وگو رفتار شود (Galeoti, 2001; Sullivan, Transue, 1999).

دورنمای مفهوم مدارا از نگاه قرآنی حاکی از آن است که این مفهوم به سبب

برخوردار بودن از عناصر فکری، رفتاری، عاطفی و اجتماعی در سامان دهی جوامع نوین، کارکردهای متنوعی دارد و رفتار مدارا محورانه به معنای همسوی با مخالفان نیست، بلکه پذیرش زندگی صلح آمیز در اجتماع است.

۴. صورت بندی گروههای شایسته مدارا در جامعه

جامعه متشكل از افرادی است که به صورت گروهی روابط متقابل مبتنی بر واپستگی و همبستگی برقرار ساخته‌اند، در منظمه فکری دینی، جامعه حاصل تعامل متقابل انسان‌هاست و از یک سو بسیاری از دستورها و برنامه‌های اسلامی، به صورت فردی محقق نمی‌شود و تنها در سایه اجتماع انسان‌ها تحقق می‌یابند، از سوی دیگر بعضی از اهداف و کارکردهای احکام به طور خاص متوجه جامعه است، از این دست می‌توان به پرداخت صدقات، زکات، امر به معروف و نهی از منکر اشاره نمود، همچنین گروهی از دستورات اخلاقی از جمله بخشش به مردم، مدارا با مردم، وحدت و پرهیز از اختلاف، یا تأسیس نظام اجتماعی و سیاسی، بهره‌گیری از آرای اهل نظر، مشورت و... جهت‌گیری اجتماعی دارند.

نظام اجتماعی اسلام با توجه به جهان‌بینی مورد پذیرش اسلامی طراحی شده و با همان نظام اخلاقی هماهنگ است، از این منظر، انسان موجودی اجتماعی است و برای رسیدن به سعادت حقیقی نیاز به زندگی در جامعه و تعامل با هم نوعان خود دارد، در این دیدگاه، هر یک از اجزاء انسانی جامعه، تشکیل دهنده عضوی مخصوص از حیات اجتماعی است که ارزش آن فقط بستگی به این دارد که چه مقدار و چگونه از موجودیت و سرمایه خویش با آگاهی و اختیار در قوام حیات اجتماعی شرکت می‌جوید (جعفری، ۱۳۸۶: ۴۱۴).

در این راستا پس از تحلیل آیات برگزیده، طیف متنوعی از مدارا با گروههای مختلف انسانی در اجتماع استخراج شد تکته شایان توجه آنکه چگونگی مدارا نیز در مواجهه با شرایط مختلف، برخوردار از تنوع بوده است.

۳۵

در نگره قرآنی تکریم انسان و شخصیت بخشی به اعضای جامعه، ارزشی اسلامی به شمار می‌آید (اسراء/۷۰)، (آل عمران/۷۵) و هنگام حرمت دیگران زمینه‌ساز از بین رفتن الفت اجتماعی می‌شود. مدارا ملایمت و سازگاری نشان دادن و کشف زمینه‌های مشترک با دیگران و احترام گذاشتن به افراد غیر مشابه است.

امروزه همزیستی با اقوام و فرهنگ‌های متنوع در عصر گستردگی فناوری ارتباطات، اهمیتی فراوان دارد. در رویکرد جامعه‌شناسی نسبت به نقش مؤثر مدارا بر ساختارهای اجتماعی و شبکه ارتباطی گستردگی، تأکید می‌شود، مدارای اجتماعی عبارت است از تعامل ملایم هر یک از اعضای جامعه با دیگران در محیط‌های اجتماعی و عمومی که با پذیرش تفاوت‌ها، شکل می‌گیرد، مدارای اجتماعی نیازمند این است که همه اعضای جامعه در کنار یکدیگر با آسایش و بدون ترس فیزیکی یا حمله هیجانی و خشونت گام بردارند، مدارا یکی از اصول مهم اخلاق اجتماعی است و ابزاری کارساز برای نفوذ در دیگران و ایجاد تمایل قلبی است.

مدارایشگی در جامعه، تقویت انسجام و همبستگی اجتماعی را به دنبال دارد و از رهگذر ارتقای آگاهی اجتماعی، برقراری گفت و گوی مؤثر و برخورداری از شبکه اجتماعی متنوع حاصل می‌گردد، از منظر اسلامی، مدارا در مسائل شخصی و یا مسائل اجتماعی که تقابل و تراحمی با حقوق دیگران نداشته باشد، مورد تأیید قرار گرفته است،

حضرت امیر ﷺ می‌فرماید: «من تا آنجا که برای جامعه احساس خطر نکنم، شکیبای پیشه می‌کنم^۱».

کاهش روحیه مدار، کاهش مهریانی اجتماعی و بسیاری از معضلات اجتماعی را به دنبال دارد، امام علی در این باره توصیه می‌فرماید: «بر خاشاک درشتی‌ها چشم فرو بیند، و گرنه هرگز خشنود نخواهی شد»^۲ و نیز فرموده‌اند: «بکوش که ناگاهی‌ها و برخوردهای تند و ناتوانی‌شان در سخن گفتن را تاب آوری و از هر سخت‌گیری و خشوتی نسبت به آنها مانع شو تا در برابر آن، خداوند آغوش رحمت به رویت بگشاید و مستوجب ثواب طاعت خویش سازد»^۳.

طبق نمودار، از یکسو وجود طیف متنوع تفاوت‌ها بین انسان‌ها و از سوی دیگر نیازمندی آنان به یکدیگر، تأییدی بر ضرورت اتخاذ مناسبات مدارا جویانه به شمار می‌آید، بدون تردید اقدامات مخالفان با هدف براندازی نظام اسلامی و یا ارتکاب عامدانه اعمال خلاف شرع، خارج از محدوده سیاست راهبردی مدارا بوده است.

۵. گونه‌شناسی مدارا در جامعه اسلامی

مطابق آیات قرآنی مدارا به مثابه ابزاری در جهت گسترش روابط اجتماعی به شمار می‌آید، مطلوبیت روابط دگرخواهانه و نیک خواهی نسبت به هم نوعان فارغ از اعتقادات، وجهی انکارناپذیر از یک جامعه است و در هر جامعه‌ای متناسب با مقتضیات آن شکل می‌گیرد، در این قسمت با ذکر موضوعات فرعی مطرح شده در آیات با محوریت شبکه مفهومی مدارا سعی می‌شود به مقوله بندي جامعی ارائه گردد.

۱. «سَاصِرُّ مَا لَمْ أَحْفَظْ عَلَىٰ بَحْثَكُمْ فَإِنَّهُمْ إِنْ تَمَمُّوا عَلَىٰ قِيَالَةِ هَذَا الرَّأْيِ التَّقْطُعَ يَنْظَامُ الْمُسْلِمِينَ» (نهج البلاغه، خطبه ۱۶۹).
۲. «أَعْضُنَ عَلَىٰ الْقَدْنَىٰ وَالْأَلْمَ تَرْضَ أَبْدَأ» (نهج البلاغه، قصار ۲۱۳).
۳. «إِنْ تَنَدَّسَ اللَّهُ لَا يُؤْخَذُ لِلصَّوْفِ فِيهَا حَلْمٌ مِّنَ الْفُوْيِّ عَيْرَ مَتَّعْنَيٍ شَمَّ احْتَمَلَ الْحُرْقَ مِسْهُمٌ وَالْعَيْ وَتَحْ عَنْهُمُ الصَّيْقُ وَالْأَنْتَ يَتَسْطِعُ اللَّهُ عَلَيْكَ بِذَلِكَ أَكْثَافَ رَحْمَتِهِ وَيُوَحِّبُ لَكَ ثَوَابَ طَاغِيَهِ وَأَعْطِ مَا أَغْتَصَتْ هَبَنَتَ وَأَشْتَغَ فِي إِبْخَالٍ وَإِغْدَارٍ» (نهج البلاغه، نامه ۵۳).

۱- نهجهایی
۲- نهجهایی
۳- نهجهایی
۴- نهجهایی
۵- نهجهایی
۶- نهجهایی
۷- نهجهایی
۸- نهجهایی
۹- نهجهایی
۱۰- نهجهایی
۱۱- نهجهایی
۱۲- نهجهایی
۱۳- نهجهایی
۱۴- نهجهایی
۱۵- نهجهایی
۱۶- نهجهایی
۱۷- نهجهایی
۱۸- نهجهایی
۱۹- نهجهایی
۲۰- نهجهایی
۲۱- نهجهایی
۲۲- نهجهایی
۲۳- نهجهایی
۲۴- نهجهایی
۲۵- نهجهایی
۲۶- نهجهایی
۲۷- نهجهایی
۲۸- نهجهایی
۲۹- نهجهایی
۳۰- نهجهایی
۳۱- نهجهایی
۳۲- نهجهایی
۳۳- نهجهایی
۳۴- نهجهایی
۳۵- نهجهایی
۳۶- نهجهایی
۳۷- نهجهایی
۳۸- نهجهایی
۳۹- نهجهایی
۴۰- نهجهایی
۴۱- نهجهایی
۴۲- نهجهایی
۴۳- نهجهایی
۴۴- نهجهایی
۴۵- نهجهایی
۴۶- نهجهایی
۴۷- نهجهایی
۴۸- نهجهایی
۴۹- نهجهایی
۵۰- نهجهایی
۵۱- نهجهایی
۵۲- نهجهایی
۵۳- نهجهایی
۵۴- نهجهایی
۵۵- نهجهایی
۵۶- نهجهایی
۵۷- نهجهایی
۵۸- نهجهایی
۵۹- نهجهایی
۶۰- نهجهایی
۶۱- نهجهایی
۶۲- نهجهایی
۶۳- نهجهایی
۶۴- نهجهایی
۶۵- نهجهایی
۶۶- نهجهایی
۶۷- نهجهایی
۶۸- نهجهایی
۶۹- نهجهایی
۷۰- نهجهایی
۷۱- نهجهایی
۷۲- نهجهایی
۷۳- نهجهایی
۷۴- نهجهایی
۷۵- نهجهایی
۷۶- نهجهایی
۷۷- نهجهایی
۷۸- نهجهایی
۷۹- نهجهایی
۸۰- نهجهایی
۸۱- نهجهایی
۸۲- نهجهایی
۸۳- نهجهایی
۸۴- نهجهایی
۸۵- نهجهایی
۸۶- نهجهایی
۸۷- نهجهایی
۸۸- نهجهایی
۸۹- نهجهایی
۹۰- نهجهایی
۹۱- نهجهایی
۹۲- نهجهایی
۹۳- نهجهایی
۹۴- نهجهایی
۹۵- نهجهایی
۹۶- نهجهایی
۹۷- نهجهایی
۹۸- نهجهایی
۹۹- نهجهایی
۱۰۰- نهجهایی
۱۰۱- نهجهایی
۱۰۲- نهجهایی
۱۰۳- نهجهایی
۱۰۴- نهجهایی
۱۰۵- نهجهایی
۱۰۶- نهجهایی
۱۰۷- نهجهایی
۱۰۸- نهجهایی
۱۰۹- نهجهایی
۱۱۰- نهجهایی
۱۱۱- نهجهایی
۱۱۲- نهجهایی
۱۱۳- نهجهایی
۱۱۴- نهجهایی
۱۱۵- نهجهایی
۱۱۶- نهجهایی
۱۱۷- نهجهایی
۱۱۸- نهجهایی
۱۱۹- نهجهایی
۱۲۰- نهجهایی
۱۲۱- نهجهایی
۱۲۲- نهجهایی
۱۲۳- نهجهایی
۱۲۴- نهجهایی
۱۲۵- نهجهایی
۱۲۶- نهجهایی
۱۲۷- نهجهایی
۱۲۸- نهجهایی
۱۲۹- نهجهایی
۱۳۰- نهجهایی
۱۳۱- نهجهایی
۱۳۲- نهجهایی
۱۳۳- نهجهایی
۱۳۴- نهجهایی
۱۳۵- نهجهایی
۱۳۶- نهجهایی
۱۳۷- نهجهایی
۱۳۸- نهجهایی
۱۳۹- نهجهایی
۱۴۰- نهجهایی
۱۴۱- نهجهایی
۱۴۲- نهجهایی
۱۴۳- نهجهایی
۱۴۴- نهجهایی
۱۴۵- نهجهایی
۱۴۶- نهجهایی
۱۴۷- نهجهایی
۱۴۸- نهجهایی
۱۴۹- نهجهایی
۱۵۰- نهجهایی
۱۵۱- نهجهایی
۱۵۲- نهجهایی
۱۵۳- نهجهایی
۱۵۴- نهجهایی
۱۵۵- نهجهایی
۱۵۶- نهجهایی
۱۵۷- نهجهایی
۱۵۸- نهجهایی
۱۵۹- نهجهایی
۱۶۰- نهجهایی
۱۶۱- نهجهایی
۱۶۲- نهجهایی
۱۶۳- نهجهایی
۱۶۴- نهجهایی
۱۶۵- نهجهایی
۱۶۶- نهجهایی
۱۶۷- نهجهایی
۱۶۸- نهجهایی
۱۶۹- نهجهایی
۱۷۰- نهجهایی
۱۷۱- نهجهایی
۱۷۲- نهجهایی
۱۷۳- نهجهایی
۱۷۴- نهجهایی
۱۷۵- نهجهایی
۱۷۶- نهجهایی
۱۷۷- نهجهایی
۱۷۸- نهجهایی
۱۷۹- نهجهایی
۱۸۰- نهجهایی
۱۸۱- نهجهایی
۱۸۲- نهجهایی
۱۸۳- نهجهایی
۱۸۴- نهجهایی
۱۸۵- نهجهایی
۱۸۶- نهجهایی
۱۸۷- نهجهایی
۱۸۸- نهجهایی
۱۸۹- نهجهایی
۱۹۰- نهجهایی
۱۹۱- نهجهایی
۱۹۲- نهجهایی
۱۹۳- نهجهایی
۱۹۴- نهجهایی
۱۹۵- نهجهایی
۱۹۶- نهجهایی
۱۹۷- نهجهایی
۱۹۸- نهجهایی
۱۹۹- نهجهایی
۲۰۰- نهجهایی
۲۰۱- نهجهایی
۲۰۲- نهجهایی
۲۰۳- نهجهایی
۲۰۴- نهجهایی
۲۰۵- نهجهایی
۲۰۶- نهجهایی
۲۰۷- نهجهایی
۲۰۸- نهجهایی
۲۰۹- نهجهایی
۲۱۰- نهجهایی
۲۱۱- نهجهایی
۲۱۲- نهجهایی
۲۱۳- نهجهایی
۲۱۴- نهجهایی
۲۱۵- نهجهایی
۲۱۶- نهجهایی
۲۱۷- نهجهایی
۲۱۸- نهجهایی
۲۱۹- نهجهایی
۲۲۰- نهجهایی
۲۲۱- نهجهایی
۲۲۲- نهجهایی
۲۲۳- نهجهایی
۲۲۴- نهجهایی
۲۲۵- نهجهایی
۲۲۶- نهجهایی
۲۲۷- نهجهایی
۲۲۸- نهجهایی
۲۲۹- نهجهایی
۲۳۰- نهجهایی
۲۳۱- نهجهایی
۲۳۲- نهجهایی
۲۳۳- نهجهایی
۲۳۴- نهجهایی
۲۳۵- نهجهایی
۲۳۶- نهجهایی
۲۳۷- نهجهایی
۲۳۸- نهجهایی
۲۳۹- نهجهایی
۲۴۰- نهجهایی
۲۴۱- نهجهایی
۲۴۲- نهجهایی
۲۴۳- نهجهایی
۲۴۴- نهجهایی
۲۴۵- نهجهایی
۲۴۶- نهجهایی
۲۴۷- نهجهایی
۲۴۸- نهجهایی
۲۴۹- نهجهایی
۲۵۰- نهجهایی
۲۵۱- نهجهایی
۲۵۲- نهجهایی
۲۵۳- نهجهایی
۲۵۴- نهجهایی
۲۵۵- نهجهایی
۲۵۶- نهجهایی
۲۵۷- نهجهایی
۲۵۸- نهجهایی
۲۵۹- نهجهایی
۲۶۰- نهجهایی
۲۶۱- نهجهایی
۲۶۲- نهجهایی
۲۶۳- نهجهایی
۲۶۴- نهجهایی
۲۶۵- نهجهایی
۲۶۶- نهجهایی
۲۶۷- نهجهایی
۲۶۸- نهجهایی
۲۶۹- نهجهایی
۲۷۰- نهجهایی
۲۷۱- نهجهایی
۲۷۲- نهجهایی
۲۷۳- نهجهایی
۲۷۴- نهجهایی
۲۷۵- نهجهایی
۲۷۶- نهجهایی
۲۷۷- نهجهایی
۲۷۸- نهجهایی
۲۷۹- نهجهایی
۲۸۰- نهجهایی
۲۸۱- نهجهایی
۲۸۲- نهجهایی
۲۸۳- نهجهایی
۲۸۴- نهجهایی
۲۸۵- نهجهایی
۲۸۶- نهجهایی
۲۸۷- نهجهایی
۲۸۸- نهجهایی
۲۸۹- نهجهایی
۲۹۰- نهجهایی
۲۹۱- نهجهایی
۲۹۲- نهجهایی
۲۹۳- نهجهایی
۲۹۴- نهجهایی
۲۹۵- نهجهایی
۲۹۶- نهجهایی
۲۹۷- نهجهایی
۲۹۸- نهجهایی
۲۹۹- نهجهایی
۳۰۰- نهجهایی
۳۰۱- نهجهایی
۳۰۲- نهجهایی
۳۰۳- نهجهایی
۳۰۴- نهجهایی
۳۰۵- نهجهایی
۳۰۶- نهجهایی
۳۰۷- نهجهایی
۳۰۸- نهجهایی
۳۰۹- نهجهایی
۳۱۰- نهجهایی
۳۱۱- نهجهایی
۳۱۲- نهجهایی
۳۱۳- نهجهایی
۳۱۴- نهجهایی
۳۱۵- نهجهایی
۳۱۶- نهجهایی
۳۱۷- نهجهایی
۳۱۸- نهجهایی
۳۱۹- نهجهایی
۳۲۰- نهجهایی
۳۲۱- نهجهایی
۳۲۲- نهجهایی
۳۲۳- نهجهایی
۳۲۴- نهجهایی
۳۲۵- نهجهایی
۳۲۶- نهجهایی
۳۲۷- نهجهایی
۳۲۸- نهجهایی
۳۲۹- نهجهایی
۳۳۰- نهجهایی
۳۳۱- نهجهایی
۳۳۲- نهجهایی
۳۳۳- نهجهایی
۳۳۴- نهجهایی
۳۳۵- نهجهایی
۳۳۶- نهجهایی
۳۳۷- نهجهایی
۳۳۸- نهجهایی
۳۳۹- نهجهایی
۳۴۰- نهجهایی
۳۴۱- نهجهایی
۳۴۲- نهجهایی
۳۴۳- نهجهایی
۳۴۴- نهجهایی
۳۴۵- نهجهایی
۳۴۶- نهجهایی
۳۴۷- نهجهایی
۳۴۸- نهجهایی
۳۴۹- نهجهایی
۳۵۰- نهجهایی
۳۵۱- نهجهایی
۳۵۲- نهجهایی
۳۵۳- نهجهایی
۳۵۴- نهجهایی
۳۵۵- نهجهایی
۳۵۶- نهجهایی
۳۵۷- نهجهایی
۳۵۸- نهجهایی
۳۵۹- نهجهایی
۳۶۰- نهجهایی
۳۶۱- نهجهایی
۳۶۲- نهجهایی
۳۶۳- نهجهایی
۳۶۴- نهجهایی
۳۶۵- نهجهایی
۳۶۶- نهجهایی
۳۶۷- نهجهایی
۳۶۸- نهجهایی
۳۶۹- نهجهایی
۳۷۰- نهجهایی
۳۷۱- نهجهایی
۳۷۲- نهجهایی
۳۷۳- نهجهایی
۳۷۴- نهجهایی
۳۷۵- نهجهایی
۳۷۶- نهجهایی
۳۷۷- نهجهایی
۳۷۸- نهجهایی
۳۷۹- نهجهایی
۳۸۰- نهجهایی
۳۸۱- نهجهایی
۳۸۲- نهجهایی
۳۸۳- نهجهایی
۳۸۴- نهجهایی
۳۸۵- نهجهایی
۳۸۶- نهجهایی
۳۸۷- نهجهایی
۳۸۸- نهجهایی
۳۸۹- نهجهایی
۳۹۰- نهجهایی
۳۹۱- نهجهایی
۳۹۲- نهجهایی
۳۹۳- نهجهایی
۳۹۴- نهجهایی
۳۹۵- نهجهایی
۳۹۶- نهجهایی
۳۹۷- نهجهایی
۳۹۸- نهجهایی
۳۹۹- نهجهایی
۴۰۰- نهجهایی
۴۰۱- نهجهایی
۴۰۲- نهجهایی
۴۰۳- نهجهایی
۴۰۴- نهجهایی
۴۰۵- نهجهایی
۴۰۶- نهجهایی
۴۰۷- نهجهایی
۴۰۸- نهجهایی
۴۰۹- نهجهایی
۴۱۰- نهجهایی
۴۱۱- نهجهایی
۴۱۲- نهجهایی
۴۱۳- نهجهایی
۴۱۴- نهجهایی
۴۱۵- نهجهایی
۴۱۶- نهجهایی
۴۱۷- نهجهایی
۴۱۸- نهجهایی
۴۱۹- نهجهایی
۴۲۰- نهجهایی
۴۲۱- نهجهایی
۴۲۲- نهجهایی
۴۲۳- نهجهایی
۴۲۴- نهجهایی
۴۲۵- نهجهایی
۴۲۶- نهجهایی
۴۲۷- نهجهایی
۴۲۸- نهجهایی
۴۲۹- نهجهایی
۴۳۰- نهجهایی
۴۳۱- نهجهایی
۴۳۲- نهجهایی
۴۳۳- نهجهایی
۴۳۴- نهجهایی
۴۳۵- نهجهایی
۴۳۶- نهجهایی
۴۳۷- نهجهایی
۴۳۸- نهجهایی
۴۳۹- نهجهایی
۴۴۰- نهجهایی
۴۴۱- نهجهایی
۴۴۲- نهجهایی
۴۴۳- نهجهایی
۴۴۴- نهجهایی
۴۴۵- نهجهایی
۴۴۶- نهجهایی
۴۴۷- نهجهایی
۴۴۸- نهجهایی
۴۴۹- نهجهایی
۴۵۰- نهجهایی
۴۵۱- نهجهایی
۴۵۲- نهجهایی
۴۵۳- نهجهایی
۴۵۴- نهجهایی
۴۵۵- نهجهایی
۴۵۶- نهجهایی
۴۵۷- نهجهایی
۴۵۸- نهجهایی
۴۵۹- نهجهایی
۴۶۰- نهجهایی
۴۶۱- نهجهایی
۴۶۲- نهجهایی
۴۶۳- نهجهایی
۴۶۴- نهجهایی
۴۶۵- نهجهایی
۴۶۶- نهجهایی
۴۶۷- نهجهایی
۴۶۸- نهجهایی
۴۶۹- نهجهایی
۴۷۰- نهجهایی
۴۷۱- نهجهایی
۴۷۲- نهجهایی
۴۷۳- نهجهایی
۴۷۴- نهجهایی
۴۷۵- نهجهایی
۴۷۶- نهجهایی
۴۷۷- نهجهایی
۴۷۸- نهجهایی
۴۷۹- نهجهایی
۴۸۰- نهجهایی
۴۸۱- نهجهایی
۴۸۲- نهجهایی
۴۸۳- نهجهایی
۴۸۴- نهجهایی
۴۸۵- نهجهایی
۴۸۶- نهجهایی
۴۸۷- نهجهایی
۴۸۸- نهجهایی
۴۸۹- نهجهایی
۴۹۰- نهجهایی
۴۹۱- نهجهایی
۴۹۲- نهجهایی
۴۹۳- نهجهایی
۴۹۴- نهجهایی
۴۹۵- نهجهایی
۴۹۶- نهجهایی
۴۹۷- نهجهایی
۴۹۸- نهجهایی
۴۹۹- نهجهایی
۵۰۰- نهجهایی
۵۰۱- نهجهایی
۵۰۲- نهجهایی
۵۰۳- نهجهایی
۵۰۴- نهجهایی
۵۰۵- نهجهایی
۵۰۶- نهجهایی
۵۰۷- نهجهایی
۵۰۸- نهجهایی
۵۰۹- نهجهایی
۵۱۰- نهجهایی
۵۱۱- نهجهایی
۵۱۲- نهجهایی
۵۱۳- نهجهایی
۵۱۴- نهجهایی
۵۱۵- نهجهایی
۵۱۶- نهجهایی
۵۱۷- نهجهایی
۵۱۸- نهجهایی
۵۱۹- نهجهایی
۵۲۰- نهجهایی
۵۲۱- نهجهایی
۵۲۲- نهجهایی
۵۲۳- نهجهایی
۵۲۴- نهجهایی
۵۲۵- نهجهایی
۵۲۶- نهجهایی
۵۲۷- نهجهایی
۵۲۸- نهجهایی
۵۲۹- نهجهایی
۵۳۰- نهجهایی
۵۳۱- نهجهایی
۵۳۲- نهجهایی
۵۳۳- نهجهایی
۵۳۴- نهجهایی
۵۳۵- نهجهایی
۵۳۶- نهجهایی
۵۳۷- نهجهایی
۵۳۸- نهجهایی
۵۳۹- نهجهایی
۵۴۰- نهجهایی
۵۴۱- نهجهایی
۵۴۲- نهجهایی
۵۴۳- نهجهایی
۵۴۴- نهجهایی
۵۴۵- نهجهایی
۵۴۶- نهجهایی
۵۴۷- نهجهایی
۵۴۸- نهجهایی
۵۴۹- نهجهایی
۵۵۰- نهجهایی
۵۵۱- نهجهایی
۵۵۲- نهجهایی
۵۵۳- نهجهایی
۵۵۴- نهجهایی
۵۵۵- نهجهایی
۵۵۶- نهجهایی
۵۵۷- نهجهایی
۵۵۸- نهجهایی
۵۵۹- نهجهایی
۵۶۰- نهجهایی
۵۶۱- نهجهایی
۵۶۲- نهجهایی
۵۶۳- نهجهایی
۵۶۴- نهجهایی
۵۶۵- نهجهایی
۵۶۶- نهجهایی
۵۶۷- نهجهایی
۵۶۸- نهجهایی
۵۶۹- نهجهایی
۵۷۰- نهجهایی
۵۷۱- نهجهایی
۵۷۲- نهجهایی
۵۷۳- نهجهایی
۵۷۴- نهجهایی
۵۷۵- نهجهایی
۵۷۶- نهجهایی
۵۷۷- نهجهایی
۵۷۸- نهجهایی
۵۷۹- نهجهایی
۵۸۰- نهجهایی
۵۸۱- نهجهایی
۵۸۲- نهجهایی
۵۸۳- نهجهایی
۵۸۴- نهجهایی
۵۸۵- نهجهایی
۵۸۶- نهجهایی
۵۸۷- نهجهایی
۵۸۸- نهجهایی
۵۸۹- نهجهایی
۵۹۰- نهجهایی
۵۹۱- نهجهایی
۵۹۲- نهجهایی
۵۹۳- نهجهایی
۵۹۴- نهجهایی
۵۹۵- نهجهایی
۵۹۶- نهجهایی
۵۹۷- نهجهایی
۵۹۸- نهجهایی
۵۹۹- نهجهایی
۶۰۰- نهجهایی
۶۰۱- نهجهایی
۶۰۲- نهجهایی
۶۰۳- نهجهایی
۶۰۴- نهجهایی
۶۰۵- نهجهایی
۶۰۶- نهجهایی
۶۰۷- نهجهایی
۶۰۸- نهجهایی
۶۰۹- نهجهایی
۶۱۰- نهجهایی
۶۱۱- نهجهایی
۶۱۲- نهجهایی
۶۱۳- نهجهایی
۶۱۴- نهجهایی
۶۱۵- نهجهایی
۶۱۶- نهجهایی
۶۱۷- نهجهایی
۶۱۸- نهجهایی
۶۱۹- نهجهایی
۶۲۰- نهجهایی
۶۲۱- نهجهایی
۶۲۲- نهجهایی
۶۲۳- نهجهایی
۶۲۴- نهجهایی
۶۲۵- نهجهایی
۶۲۶- نهجهایی
۶۲۷- نهجهایی
۶۲۸- نهجهایی
۶۲۹- نهجهایی
۶۳۰- نهجهایی
۶۳۱- نهجهایی
۶۳۲- نهجهایی
۶۳۳- نهجهایی
۶۳۴- نهجهایی
۶۳۵- نهجهایی
۶۳۶- نهجهایی
۶۳۷- نهجهایی
۶۳۸- نهجهایی
۶۳۹- نهجهایی
۶۴۰- نهجهایی
۶۴۱- نهجهایی
۶۴۲- نهجهایی
۶۴۳- نهجهایی
۶۴۴- نهجهایی
۶۴۵- نهجهایی
۶۴۶- نهجهایی
۶۴۷- نهجهایی
۶۴۸- نهجهایی
۶۴۹- نهجهایی
۶۵۰- نهجهایی
۶۵۱- نهجهایی
۶۵۲- نهجهایی
۶۵۳- نهجهایی
۶۵۴- نهجهایی
۶۵۵- نهجهایی
۶۵۶- نهجهایی
۶۵۷- نهجهایی
۶۵۸- نهجهایی
۶۵۹- نهجهایی
۶۶۰- نهجهایی
۶۶۱- نهجهایی
۶۶۲- نهجهایی
۶۶۳- نهجهایی
۶۶۴- نهجهایی
۶۶۵- نهجهایی
۶۶۶- نهجهایی
۶۶۷- نهجهایی
۶۶۸- نهجهایی
۶۶۹- نهجهایی
۶۷۰- نهجهایی
۶۷۱- نهجهایی
۶۷۲- نهجهایی
۶۷۳- نهجهایی
۶۷۴- نهجهایی
۶۷۵- نهجهایی
۶۷۶- نهجهایی
۶۷۷- نهجهایی
۶۷۸- نهجهایی
۶۷۹- نهجهایی
۶۸۰- نهجهایی
۶۸۱- نهجهایی
۶۸۲- نهجهایی
۶۸۳- نهجهایی
۶۸۴- نهجهایی
۶۸۵- نهجهایی
۶۸۶- نهجهایی
۶۸۷- نهجهایی
۶۸۸- نهجهایی
۶۸۹- نهجهایی
۶۹۰- نهجهایی
۶۹۱- نهجهایی
۶۹۲- نهجهایی
۶۹۳- نهجهایی
۶۹۴- نهجهایی
۶۹۵- نهجهایی
۶۹۶- نهجهایی
۶۹۷- نهجهایی
۶۹۸- نهجهایی
۶۹۹- نهجهایی
۷۰۰- نهجهایی
۷۰۱- نهجهایی
۷۰۲- نهجهایی
۷۰۳- نهجهایی
۷۰۴- نهجهایی
۷۰۵- نهجهایی
۷۰۶- نهجهایی
۷۰۷- نهجهایی
۷۰۸- نهجهایی
۷۰۹- نهجهایی
۷۱۰- نهجهایی
۷۱۱- نهجهایی
۷۱۲- نهجهایی
۷۱۳- نهجهایی
۷۱۴- نهجهایی
۷۱۵- نهجهایی
۷۱۶- نهجهایی
۷۱۷- نهجهایی
۷۱۸- نهجهایی
۷۱۹-

۱-۵- مدارا با خانواده

مقتضای محبت و دلبستگی به خداوند، تیکی و محبت به انسان‌ها است و مهرگستری و غنی ساختن روابط اجتماعی به مثابه یکی از بنیان‌های اخلاقی دینی آرامش آفرین است، مدارا با خانواده، نشأت یافته از همدلی، احساس عاطفی و تعلق میان اعضاء خانواده است و ساحت قلبی افراد را به یکدیگر نزدیک می‌نماید، پرورش روحیه همدلی در خانواده با رفتارهای مدارا جویانه در آیات قرآنی مورد تأکید قرار گرفته است.

قرآن کریم در مورد تمام افراد خانواده توصیه به مدارا می‌نماید. خضوع در برابر پدر و مادر، توصیه‌ای الهی است، مدارا در تربیت فرزندان و سوق دهی آنان به بندگی نیز سفارش شده است، همچنین مدارا در برابر همسر علی‌رغم انجام رفتار ناصحیح، موضوعی است که قرآن کریم از رفتار پیامبر رحمت ﷺ برای ما گزارش می‌نماید.

نقطاط تمرکز	آیات
گذشت پیامبر ﷺ ۱	﴿وَمَا أَيْمَانُهَا الَّذِينَ آتَيْنَا إِنَّ مِنْ أَزْوَاجِكُمْ وَأَوْلَادَكُمْ عَذَّابًا لَّكُمْ فَاخْلُذُوهُمْ وَإِنْ تَعْفُوا وَتَصْفَحُوا...﴾ (تغابن/۱۴)
در خانواده ۲	﴿يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ لَمْ تُحَرِّمْ مَا أَحَلَّ اللَّهُ لَكَ تَبَغُّ مِرْضَاتٍ أَزْوَاجِكَ وَاللَّهُ عَفُورٌ رَّحِيمٌ﴾ (طلاق/۱)
مدارسی پیامبر ﷺ ۳	﴿وَاحْيِضْ لَهُمَا جَنَاحَ الدُّلُّ مِنَ الرَّحْمَةِ وَقُلْ رَبِّ ارْحَمْهُمَا كَمَا رَأَيْتَنِي صَغِيرًا﴾ (اسراء/۲۴)
تواضع در برابر والدین ۴	﴿فَالْيَوْمَ سَوَّاْتُ لَكُمْ أَنْفُسَكُمْ أَمْرًا فَصَبِّرْ جَمِيلٌ عَسَى اللَّهُ أَنْ يَأْتِيَنِي بِهِمْ جَمِيعًا إِنَّهُ هُوَ الْعَلِيمُ الْحَكِيمُ﴾ (یوسف/۸۳-۱۸)
بردباری در برابر وسوسه نزدیکان ۵	﴿وَأَمْرُ أَهْلَكَ بِالصَّلَاةِ وَاصْطَطَرَ عَلَيْهَا لَا تَسْتَكِنُكَ رِزْقًا تَنْخَنُ تَرْزُقَكَ وَالْعَاقيَةُ لِلتَّشْوِي﴾ (طه/۹-۱۳۲)

﴿إِنَّ يَعْقُونَ أَوْ يَعْقُونَ الَّذِي يَدِه عَقْدَةُ النَّكَاحِ وَ إِنْ تَعْفُوا أَقْرَبُ لِلشَّوْىٰ وَ لَا شَسْوَى الْفَضْلَ يَتَكَبَّمُ إِنَّ اللَّهَ بِمَا تَعْمَلُونَ يَصِيرُ﴾ (بقره/ ۲۳۷)	٦	بخشنده در روابط همسران	۳۸
---	---	---------------------------	----

خداؤند متعال درباره کارشکنی‌های همسران توصیه به مدارا نموده و می‌فرمایند: «**يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آتَيْنَا إِنَّ مِنْ أَرْوَاحِكُمْ وَ أَوْلَادِكُمْ عَدُوًا لَكُمْ فَاحْذَرُوهُمْ وَ إِنْ تَعْفُوا وَ تَصْفَحُوا وَ تَغْفِرُوا فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَّحِيمٌ**» (التغابن: ۱۴)، صبر در برابر فرزندان از دیگر موارد مدارا در خانواده است، خداوند داستان برادران یوسف علیه السلام و صبر جمیل یعقوب علیه السلام را در برابر خواهش‌های نفسانی فرزندان به مسلمانان متذکر شده و اینگونه رفتار را می‌ستاید (قرطبی، ۱۳۶۴: ۲۴۷/۹).

صبر در امریه معروف اهل خانه نیز دیده می‌شود، همان‌طور که پیامبر اکرم صلوات الله عليه وسلم در امر اهل خویش به نماز صبر بسیار ورزیده و شکیبایی را طبق فرمان الهی سرلوحه قرار می‌دادند (مکارم شیرازی، ۱۳۶۷: ۳۴۲/۱۳)، کسانی که به ایشان اقتدا می‌کنند، نیز باید این آیه را مدنظر قرار داده و در تربیت دینی فرزندان شکیبایی نمایند: «**وَ أَمْرُ أَهْلَكَ بِالصَّلَاةِ وَ اصْطَبِرْ عَلَيْهَا لَا تَسْكُلْ رِزْقًا تَحْنُثُ تَرْزُقَكَ وَ الْعَايِةُ لِلشَّوْىٰ**» (طه/ ۱۳۲).

۴-۵- مدارا با عموم مردم

علامه طباطبائی، جامعه را به یک تن واحد تشییه نموده و ضرورت حفظ انسجام و وحدت آنرا مورد تأکید قرار می‌دهد، به تعبیر ایشان، اسلام به دنبال تشکیل جامعه‌ای است که اعضای آن در کمال اطمینان خاطر و سلامتی از هر خطری، با هم مأنوس شوند، به یکدیگر اعتماد کنند، با همدیگر تعاون و معارضت داشته باشند و از خیر یکدیگر بهره‌مند شوند در غیر این صورت و در شرایطی که اعضای جامعه از هم بیزار باشند و پیوندهای اجتماعی سست باشد، این قطع رابطه هر چند هم که اندک، اما با توجه به گستره آن، خسارت بزرگی به جامعه وارد نموده و رشتہ حیات آنرا قطع می‌سازد، از این‌رو، اسلام در پی آن است تا از کلیه عواملی که منزلت اجتماعی اعضای جامعه را خدشه‌دار می‌کند و هویت و شخصیت اجتماعی ایشان را از آنها می‌گیرد، جلوگیری به عمل آورد (طباطبائی، ۱۳۷۴: ۲۸۶/۷).

٣٩

بُشِّرَكَه
مَضْمُونَه
مَدَارِه
جَامِعَه از
مَنْظَرِه
آنَه
لَه

آیات	نقاط تمرکز	
﴿وَ الَّذِينَ يَجْتَبِيُونَ كَبَائِرَ الْأُثُمِ وَ الْفَوَاحِشَ وَ إِذَا مَا غَضِبُوا هُمْ يَغْفِرُونَ﴾ (شوری/٣٧)	گذشت هنگام خشم	۱
﴿أُولَئِكَ يُؤْتَوْنَ أَجْرَهُمْ مَرْكِبٌ بِمَا صَبَرُوا وَ يَذْرُونَ بِالْحَسَنَةِ السَّيِّئَةَ وَ مِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَ﴾ (قصص/٥٤)	بردباری در مواجهه با بدی	۲
﴿إِنَّمَا أَنْهَاكُمْ إِذَا جَاءَكُمُ الْمُؤْمِنَاتُ يُبَارِكْنَكُمْ عَلَى أَنْ لَا يُسْرِكُنَّ بِاللَّهِ شَيْئًا فَبِإِيمَانِهِنَّ وَ اسْتَغْفِرْ لَهُنَّ اللَّهُ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَّحِيمٌ﴾ (متحنه/١٢)	همراهی با بیعت کنندگان	۳
﴿وَ لَا يَأْتِي أُولُوا الْفُضْلِ مِنْكُمْ وَ السَّعْدَ أَنْ يُؤْتَوْا أُولَى الْفَرَزِيَّةِ وَ لَيَعْتَنُوا وَ لَيُضْفَحُوا أَلَا تُحِيطُونَ أَنْ يَغْفِرَ اللَّهُ لَكُمْ وَ اللَّهُ غَفُورٌ رَّحِيمٌ﴾ (نور/٢٢)	عفو در برابر نزدیکان	۴
﴿وَ إِذَا سَمِعُوا الْلَّغْوَ أَعْرَضُوا عَنْهُ وَ قَالُوا إِنَّا أَعْمَلْنَا وَ لَكُمْ أَعْمَالُكُمْ سَلَامٌ عَلَيْكُمْ لَا تَبْغِي الْجَاهِلِيَّةُ﴾ (قصص/٥٥) و (مریم/٤٧) (زخوف/٨٩) (فرقان/٦٣)	سلام به جاهلان	۵
﴿وَ إِذْ قُلْنَمْ يَا مُوسَى لَنْ تَصْرِّرْ عَلَى طَعَامِ وَاحِدِ فَادْعُ لَنَا رَبَّكَ... قَالَ أَتَسْبِئُلُونَ اللَّذِي هُوَ أَدْنَى بِاللَّذِي هُوَ خَيْرٌ﴾ (یقره/٦١)	مدارا با نابردباری همراهان	۶
﴿وَ الَّذِينَ صَبَرُوا إِيمَانًا وَ جَهَرَ بِهِمْ وَ أَقامُوا الصَّلَاةَ وَ أَشْتَقُوا مِمَّا رَزَقْنَاهُمْ سِرًا وَ عَلَيْهِ وَ يَذْرُونَ بِالْحَسَنَةِ السَّيِّئَةَ أُولَئِكَ لَهُمْ عَبْنَى الدَّارِ﴾ (رعد/٢٢)	صبر به خاطر خدا	۷
﴿قَالَ سَلَامٌ عَلَيْكَ سَأَسْتَغْفِرُ لَكَ رَبِّي إِنَّهُ كَانَ بِي حَفِيًّا﴾ (مریم/٤٧)	استغفار برای بدکاران	۸

۹	عفو در برابر بدی	﴿إِنْ تَبْدُوا حَيْرًا أَوْ تُحْفَوْهُ أَوْ تَغْفِلُوا عَنْ سُوءٍ فَإِنَّ اللَّهَ كَانَ عَفُوا قَدِيرًا﴾ (نساء/۱۴۹)
۱۰	عفو در برابر مردم	﴿وَالْكَاظِمِينَ الْغَيْظَ وَالْعَافِينَ عَنِ النَّاسِ وَاللَّهُ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ﴾ (آل عمران/۱۳۴)
۱۱	عفو در حکم قصاص	﴿فَمَنْ عَنِيَ اللَّهُ مِنْ أَخْيَهُ شَيْءٌ فَاتَّبِعْ بِالْمَعْرُوفِ﴾ (بقره/۱۷۸)
۱۲	سلام به اصلاح شدگان	﴿وَإِذَا جَاءَكَ الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِآيَاتِنَا قُتِلُ سَلَامٌ عَلَيْكُمْ كَتَبَ رَحْمَةً عَلَى نَسِيْرِ الرَّحْمَةِ﴾ (انعام/۵۴)
۱۳	اراده اصلاح در حد استطاعت	﴿إِنْ أَرِيدُ إِلَّا إِصْلَاحًا مَا اسْتَطَعْتُ وَمَا تَوَفَّيقِي إِلَّا بِاللَّهِ عَلَيْهِ تَوْكِلُتُ وَإِلَيْهِ أُنِيبُ﴾ (هود/۸۸)
۱۴	گذشت نبی نسبت مردم	﴿وَأَمِنُوا بِرَسُولِهِ يُؤْتِكُمْ كِفَائِنَ مِنْ رَحْمَتِهِ وَيَجْعَلُ لَكُمْ ثُورًا تَمْشُونَ بِهِ وَيُعْفِرُ لَكُمْ وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ﴾ (حدید/۲۸)
۱۵	عدالت ورزی نسبت به مردم	﴿بِاَنَّهُمْ أَنْتُمُ اَكُوْتُوا فَوَّامِنَ لِلَّهِ شَهِدَاءَ بِالْفِسْطِ وَلَا يَبْحِرُنَّكُمْ سَيْئَنَ قَوْمٌ عَلَى اَلَاَتَعْدِلُو﴾ (مائده/۸)

در واقع، مدارا با کارکردهای متعدد روان‌شناختی، اجتماعی، سیاسی و اقتصادی نقش مهمی در زندگی فردی و اجتماعی انسان ایفا می‌کند، این رویه در روابط شخصی باعث ایجاد ارتباطات دوستانه همراه با احترام و صمیمت، گذشت و تحمل دوچانبه، همراه با آرامش و بدون نگرانی و تردید می‌شود و رفتارهای تدافعي را به حداقل می‌رساند.

از سوی دیگر، مدارا، مشارکت‌را در زمینه‌های مختلف اقتصادی، اجتماعی، سیاسی و فرهنگی سرعت بخشیده و تمایل افراد را برای همکاری با گروه‌های مختلف جامعه افزایش می‌دهد و همچنین با تقویت اعتماد، دیگرخواهی، رفتار نوع دوستانه و

زندگانی
در زندگانی

همبستگی بین افراد، وفاق اجتماعی را تقویت می کند و در نهایت، امنیت اجتماعی را افزایش داده و هزینه های نظارت نهادهای رسمی را کاهش می دهد، از این روز مدارای اجتماعی مهمترین مؤلفه سرمایه اجتماعی و یکی از عناصر اساسی انسجام و نظم در جامعه است.

۴۱

۳-۵- مدارا با مؤمنان

در قرآن کریم علاوه بر مدارا با عموم مردم، مدارا با مؤمنان بهطور ویژه بیان شده است، اصلاح امور مؤمنان و سلام به ایشان، همچنین امر به همراهی و باری رسانی به ایشان از اموری است که در قرآن به آن اشاره شده است، اشتراک افراد جامعه در باورهای خداشناسانه، مداراجویی، انس و همبستگی در تعاملات اجتماعی را به دنبال دارد.

نقاط تمرکز	آیات
سلام به هدایت یافتگان	﴿السَّلَامُ عَلَى مَنِ اتَّقَى الْهُدَى﴾ (طه/۴۷) (نمل/۵۹)
مدارای پیامبر ﷺ با مؤمنین	﴿وَ مَا أَنَا بِطَارِدِ الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّهُمْ مُلْقُوا رَبَّهُمْ وَ لَكِنَّ أَرَأَكُمْ قَوْمًا تَجْهَلُونَ﴾ (هود/۲۹)
مدارا با خداجویان	﴿وَ اصْبِرْ تَنْسَكَ مَعَ الَّذِينَ يَسْأَلُونَ رَبَّهُم بِالْعَدَادَةِ وَ الْعَشِيَّ تُرْيِدُونَ وَجْهَهُ وَ لَا تَعْدُ عَيْنَاكَ عَنْهُمْ﴾ (کهف/۲۸)
صبوری در برابر مؤمنین	﴿وَ احْفِضْ جَنَاحَكَ لِلْمُؤْمِنِينَ﴾ (حجر/۸۸) (شعراء/۲۱۵)
سلام به بندگان مؤمن	﴿قُلِ الْحَمْدُ لِلَّهِ وَ سَلَامٌ عَلَى عِبَادِهِ الَّذِينَ اصْطَفَنِي اللَّهُ خَيْرٌ أَمَّا يُشْرِكُونَ﴾ (نمل/۵۹) (مریم/۴۷)
اصلاح روابط میان فردی	﴿وَ إِنْ طَائِقَاتٍ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ فَإِنْ فَاعَتْ فَأَصْبِلْهُوا بَيْهُمَا بِالْعُدْلِ وَ أَقْسِطُوا إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُقْسِطِينَ﴾ (حجرات/۹)

بنده مذکور مدارا در جامعه از منظر از زبان

٧	تشويق به صبر ﴿وَلَئِنْ صَبَرْتُمْ لَهُوَ خَيْرٌ لِلصَّابِرِينَ﴾ (آل عمران/١٢٠)
٨	صبر بر گفته‌ها ﴿فَاصْبِرْ عَلَىٰ مَا يَقُولُونَ﴾ (طه/١٣٠) (مزمل/١٠)
٩	رهاسازی ﴿فَذَرُوهُمْ فِي عُمَرَتِهِمْ حَتَّىٰ حِينٍ﴾ (مؤمنون/٥٤) (انعام/١١٢) (معارج/٤٢) (احزاب/٤٨)
١٠	مدارا با اعراض ﴿أُولَئِنَّ الَّذِينَ يَعْلَمُ اللَّهُ مَا فِي قُلُوبِهِمْ فَأَعْرِضْ عَنْهُمْ وَعِظْهُمْ وَقُلْ لَهُمْ فِي أَنْتَسِيهِمْ قَوْلًا يَتَلَيَّغَا﴾ (نساء/٦٣) ((انعام/٣٥)) کنندگان

۴۲

در نهادینه سازی خصائص اجتماعی همواره موضوع باورها یا اعتقادات نقش انکارناپذیری دارد و باید اذعان نمود که هویت اجتماعی مسئله‌ای منفک از جهانیبینی نیست، اهمیت این امر تا بدانجاست که به نظر می‌آید نخستین شرط برای شکل‌گیری هویت اجتماعی، باورهای مشترک افراد باشد، لازم به ذکر است؛ انسان‌ها به لحاظ شاکله و ویژگی‌های شخصیتی، هر کدام موجودی منحصر به فرد هستند و آنچه این نفوس مختلف را با هم مأنوس می‌سازد، تشابهاتی است که در باورهای آنان وجود دارد، این اشتراک معرفتی در صورتی حاصل می‌شود که عاملان اجتماعی طرز تلقی و باورهای واحدی درباره وجود بنيادین حیات انسانی که عبارت از خدا، جهان و انسان است، داشته باشند، به عبارت دیگر مجموعه متنوع افراد انسانی زمانی از یک هویت اجتماعی برخوردار می‌شوند که بر اساس باورهای مشترک به تعامل پردازند؛ به عبارت دیگر تعامل مقابله زمانی به احساس پیوستگی اجتماعی می‌انجامد که نظام معنایی افراد، به توافق نسبی در باورها رسیده باشند، مودت و دوستی میان انسان‌ها حاصل همنوایی روح‌ها و اشتراک باورهایست، از همین‌رو جان‌ها و روح‌ها هرگاه با یکدیگر تناسب داشته باشند، زمینه مهیا باید برای بروز رفتارهای مداراجویانه ایجاد می‌شود.

توحید محوری یک اصل اساسی در آموزه‌های اسلامی محسوب می‌شود، توحید علاوه بر آنکه تعبیری راجع به ذات وجودی الهی است، راه و روشهای برای کمالیابی و شناخت بنيادین عالم هستی است و نمامی جنبه‌های زندگی حول آموزه توحید معنا می‌یابد، هر جلوه‌ای از وجود انسان در ارتباط فعالی با اصل توحید می‌باشد، این امر

فطری که مؤکدآ مورد توجه رسالت‌های الهی قرار گرفته، تنها منحصر به ساحت قلب و درونیات انسان نمی باشد؛ بلکه اثر آن اعتقاد درونی در ساختار اجتماع انسانی کاملا هویداست، به عبارت دیگر توحید به مفهوم دید امیدوارانه به ایجاد تحول مثبت و متعالی در جامعه، یگانه قوه محركة تمامی انبیاء بوده است، در نگره خدامحور حقوق مردم در جامعه همچون حقوق الهی پاس دانسته می شود و روابط اجتماعی اصلاح می شود، زیرا این مهم، ضامن تحقق اخلاق است.

آیات قرآن کریم در مورد مؤمنین سفارش‌های ویژه‌ای به پیامبر اکرم ﷺ می‌نماید. صبر، خفض جناح، سلام، همراهی با مؤمنین، طرد نکردن ایشان، طلب مغفرت برایشان و همچنین اصلاح امورشان از مواردی است که در مدارای قرآنی دیده شده است. خداوند به پیامبر ﷺ امر می‌کند به تابعان هدایت، بندگان برگزیده خدا سلامت و امنیت بفرستد (ابن عاشور، ۱۴۲۰: ۲۸۲/۱۹)، خداوند می‌فرمایند: **﴿قُلِ الْحَمْدُ لِلَّهِ وَسَلَامٌ عَلَى عِبَادِهِ الَّذِينَ اصْطَفَى اللَّهُ حَيْرًا أَمَا يُشْرِكُونَ﴾** (نمل/۵۹)، کسی که از دیگری در سلامت و امنیت است، از حسادت، بغض و دشمنی، حقد و کینه و سایر نیات سوء هم در امان است، بنابراین در برابر نعمت‌هایی که به مؤمن عطا شده حسادت نمی‌ورزد و یا کینه‌ای از او به دل نمی‌گیرد، این طرز فکر در برابر مؤمن موجب می‌شود رفتار فرد همواره توأم با محبت و مدارا باشد، مثلاً مؤمنینی که از روی جهالت گناهی انجام داده و سپس توبه نموده و اصلاح کرده‌اند را بپذیرد (ابن عاشور، ۱۴۲۰: ۱۲۶/۶)، همچنین می‌فرمایند: **﴿وَإِذَا جَاءَكَ الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِأَيَّاتِنَا فَقُلْ سَلَامٌ عَلَيْكُمْ كَتَبَ رَبُّكُمْ عَلَى نَفْسِهِ الرَّحْمَةُ أَنَّهُ مَنْ عَمِلَ مِنْكُمْ سُوءًا بِجَهَاهَةِ تُمَّ تَابَ مِنْ بَعْدِهِ وَأَصْلَحَ فَأَنَّهُ غَفُورٌ رَّحِيمٌ﴾** (انعام/۵۴)، قرآن کریم، پیامبر اکرم ﷺ را امر به همراهی با مؤمنین می‌نماید و می‌فرماید: **﴿وَاصْرِزْ نَفْسَكَ مَعَ الَّذِينَ يَدْعُونَ رَبَّهُمْ بِالْغَدَاءِ وَالْعَشِّيِّ يُرِيدُونَ وَجْهَهُ وَلَا تَعْدُ عَيْنَكَ عَنْهُمْ تُرِيدُ زِيَّةَ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَلَا تُطِعْ مَنْ أَغْفَلْنَا قَلْبَهُ عَنْ ذِكْرِنَا وَاتَّبَعَ هَوَاهُ وَكَانَ أَمْرُهُ فُرْطًا﴾** (کهف/۲۸)، همان‌طور که در تفسیر این آیه آمده است: پیامبر اکرم ﷺ با فقیران از مؤمنین بالادب و مهربانی و تواضع برخورد می‌کرد و ایشان را در طول حیات نورانی اش اکرام می‌نمود (صادقی تهرانی، ۱۳۶۵: ۷۴/۱۸).

۴-۵- مدارا با مخالفان

قرآن کریم درباره مخالفین اعم از کفار، مشرکین و منافقین، به تناسب اقتضایات پیرامونی توصیه‌های داشته و در بسیاری موارد امر به صبر، مدارا، گذشت و در صورت سرسختی ایشان، امر به اعراض و یا رها کردن ایشان می‌نماید، حتی زمانی که منافقان برای جلب منافع دشمن، با مسلمانان در جنگ‌ها مشارکت نمی‌کردند، پیامبر ﷺ با آنها به مدارا رفتار کرده و طبق فرمان الهی رهایشان می‌کردند تا با زنان و کودکان در مدینه بمانند و چون حضورشان جز سستی به سپاه نمی‌افزود آنان را به جهاد تشویق نمی‌کردند (طباطبایی، ۱۳۷۴: ۴۸۶/۹).

مطابق آیه **﴿فَإِنْ رَجَعَكَ اللَّهُ إِلَى طَاغِيَةٍ مِنْهُمْ فَاسْتَأْذُنُوكَ لِلْخُرُوجِ فَقُلْ لَئِنْ تَحْرُجُوا مَعِي أَبَدًا وَلَئِنْ تُعَايِلُوا مَعِي عَدُوًا إِنَّكُمْ رَضِيُّمْ بِالْقُوَّةِ أَوَّلَ مَرَّةٍ فَاقْعُدُوا مَعَ الْخَالِفِينَ﴾** (توبه/۸۳)، پیامبر اکرم ﷺ در عین حال که از عقاید همه این گروه‌ها برائت می‌جستند، با کمال مدارا و خویشتن داری اجازه زندگی و بهره‌مندی از جامعه مسلمین را به ایشان می‌دادند.

در جنگ بدر، وقتی پیامبر ﷺ امر به خروج دادند، آنان که طالب کاروان تجاری قریش بودند و تمایلی به جنگ با ایشان نداشتند، برای تحقق آمال خود، به جدال و محاجه بی‌دلیل پرداختند (طباطبایی، ۱۳۷۴: ۱۴، ۹)، درحالی که پیامبر اکرم ﷺ با صبر و جدال احسن پاسخ می‌دادند و درنهایت خویشتن داری سعی بر تبیین آموزه‌های اسلامی داشتند، ایشان از بحث و جدل بیهوده نهی شده بودند **﴿فَلَا تُمَارِ فِيهِمْ إِلَّا مِرَاءً ظَاهِرًا﴾** (کهف/۲۲).

قرآن کریم در گفت‌وگو با کفار، تحوه نیکوبی از احتجاج را امر می‌نماید و به جای مجادله با ایشان که معلوم است اهل عناد و لجاجت هستند می‌فرماید: **﴿لَكُمْ دِينُكُمْ وَ لِي دِينِ﴾** (کافرون/۶)، به این ترتیب با اتمام حجت با بتپرستان از هر گونه سازش بر سر توحید و بتپرستی، جدایی کامل خط خود را از آنها مشخص می‌کند (مکارم شیرازی، ۱۳۶۷: ۳۸۵/۲۷).

در برخی موارد هم امر به رها کردن ایشان می‌نماید تا اندکی در این دنیا بهره مند باشند، آنگاه وعده عذاب برایشان برسد، بنابراین شیوه قرآن کریم در مورد مخالفینی که دست به

قبضة شمشير نبردها ند و دشمنی خویش را عهلا ظاهر ننموده اند مدارا با ایشان است.

نقاط تمرکز	آیات
۱ آزار و اذیت قوم	﴿فَاصْبِرْ كَمَا صَبَرَ أُولُوا الْعَزَمِ مِنَ الرَّسُلِ وَ لَا تَسْتَعْجِلْ لَهُمْ...﴾ (احقاف/٣٥) (قمر/٢٥) (ابراهیم/١٢) (غافر/٥٥) (٥٥)
۲ تشویق به صبر	﴿وَ لَئِنْ صَبَرْتُمْ لَهُوَ خَيْرٌ لِلصَّابِرِينَ﴾ (آل عمران/١٢٥، ١٢٠)
۳ صبر بر گفتها	﴿فَاصْبِرْ عَلَىٰ مَا يَقُولُونَ﴾ (طه/١٣٠) (ق/٣٩) (مزمل/١٠)
۴ رهاسازی مطلق	﴿فَذُرُّوهُمْ فِي غَمْرَتِهِمْ حَتَّىٰ حِينَ﴾ (مومون/٥٤)
۵ مدارا با اعراض کنندگان	﴿أُولَئِكَ الَّذِينَ يَعْلَمُ اللَّهُ مَا فِي قُلُوبِهِمْ فَأَعْرِضْ عَنْهُمْ وَ عِظَمُهُمْ وَ قُلْ لَهُمْ فِي أَنْتِسِهِمْ قَوْلًا تَلِيفًا﴾ (نساء/٦٣) (اعام/٣٥)
۶ جدال احسن	﴿لِكُمْ دِينُكُمْ وَ لِي دِينِ﴾ (کافرون/٦)
۷ بخشن	﴿فَاصْفَحْ عَنْهُمْ وَ قُلْ سَلَامٌ فَسَوْفَ يَعْلَمُونَ﴾ (زخرف/٨٩)
۸ پذیرش	﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا صَرَرْتُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَكَيْثُوا وَ لَا تَثْوِلُوا لِمَنْ أَلْقَى إِلَيْكُمُ السَّلَامَ لَسْتَ مُؤْمِنًا﴾ (نساء/٩٤)
۹ بردباري	﴿فَاصْبِرْ إِنَّ وَعْدَ اللَّهِ حَقٌّ فَإِمَّا تُرِيكَ بَعْضَ الَّذِي تَعْلَمُونَ أَوْ تَكُوْنَتِكَ فَإِلَيْسَ أَبْرَاجُهُمُونَ﴾ (غافر/٧٧) (یونس/١٠٩) (احقاف/٣٥) (قلم/٤٨)
۱۰ بخشن نایاوران	﴿قُلْ لِلَّذِينَ آمَنُوا يَغْفِرُوا لِلَّذِينَ لَا يَرْجُونَ آيَاتَ اللَّهِ لِيَجْزِي فَوْمًا بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ﴾ (جاثیه/١٤)
۱۱ مدارا و عدالت ورزی	﴿وَ لَا يَجْرِيَنَّكُمْ شَيْئًا قَوْمٌ أَنْ صَدُوكُمْ عَنِ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ أَنْ تَعْتَدُوا وَ تَعَاوَنُوا عَلَى الْبَرَقِ التَّنَوُى وَ لَا تَعَاوَنُوا عَلَى الْإِثْمِ وَ الْعُدُوانِ وَ اتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ سَلِيدُ الْعِقَابِ﴾ (مانده/٢)

نایاوران
از منظر
جهان
در مدارا
همه
که
دارا

از رهگذر واکاوی آیات مرتبط با موضوع مدارا با مخالفان می‌توان اذعان داشت، از جمله شاخصه‌های نگرش اسلامی، تصریح بر آزادی انسان است، پذیرش موضوع آزادی از سوی اسلام، حاصل پذیرش اصول معین و ویژه‌ای در انسان‌شناسی اسلامی است، از جمله می‌توان به انتخاب‌گری انسان، مکلف بودن انسان، مورد آزمایش قرار گرفتن انسان اشاره کرد.

اسلام تمایلات عالی انسان را منشاء آزادی انسان می‌شمرد، آزادی لازمه هویت انسانی و به معنایی رهایی از هر گونه مانعی در مسیر تکامل انسانی می‌باشد (عمید زنجانی، ۱۳۶۶: ۵۵۲)، آزادی توانم با احساس مسئولیت از اصلی‌ترین حقوق انسانی به شمار می‌رود و می‌توان گفت غایت دستگاه تعقل و ادراک، بهره‌گیری آزادانه از موهب خلقت در سیر استكمالی بشر است، در این شاكله فکری، آزادی تنها در رفع محدودیت‌ها و موانع خلاصه نمی‌شود، بلکه از آنجا که آزادی حقیقی در گرو تکامل واقعی انسان است، زمینه‌سازی و فراهم آوردن موجبات این تکامل نیز از لوازم آزادی انسان است، هرقدر موجبات تکامل و تعالی آدمی بیشتر فراهم گردد، در واقع آزادی او بیشتر فراهم گشته است، بنابراین آزادی تنها به معنی رهایی نیست، بلکه این رهایی باید بر حسب تاییجی که بر آن مترب می‌شود مورد بازبینی قرار گیرد، تنها گونه‌هایی از رهایی به منزله آزادی نگریسته می‌شود که موانع رشد آدمی را از میان برمی‌دارد و زمینه رسیدن به مرتبه مطلوب از انسان را فراهم می‌آورد، در غیر این صورت، صرف رهایی از هر بندی می‌تواند به منزله تسليم شدن به امیال، زمینه اسارت بزرگ‌تری را فراهم آورد.

به عبارت دیگر مفهوم آزادی در فرهنگ اسلامی بر دو پایه آزادی معنوی و آزادی اجتماعی بنا نهاده شده است، اهمیت آزادی معنوی یا توانمندی تسلط بر غرائز و شهوت، تا حدی است که حتی در هویت اجتماعی مسلمانان تأثیرگذار می‌باشد (فاسی، ۱۹۷۹: ۲۴۷)، به دیگر سخن در پس هر حقی برای فرد، حقی برای جامعه نهفته، لذا همواره مسئولیتی آگاهانه نیست به حق و پاییندی بدان وجود دارد.

اگر پذیریم که اسلام برای مراعات مصالح بندگان در دنیا و آخرت دارای برنامه‌ای اجرایی است و این مصالح دارای مراتب متفاوتی از ضرورت‌ها تا اولویت‌ها است، پس لزوماً این مصالح قواعدی کلی را تشکیل می‌دهد که علاوه بر آنکه هویت فردی

انسان‌ها را تنظیم می‌نماید، محدودهٔ هویت اجتماعی را نیز تعیین می‌نماید. به هر روی، ایدهٔ آزادی در اسلام بر مطلق بودن آزادی فرد در همهٔ امور، تازمانی که با حق یا با مصالح عمومی برخورد پیدا نکرده، استوار است و چنانچه با حق یا مصالح عمومی برخورد پیدا کرد، تجاوزی است که باید در برابر آن ایستاد و آن را مهار نمود.

پس تازمانی که هر کس در چارچوب حقوق خود عمل نماید و به مصالح عمومی آسیب نرساند، کسی متعرض او و آزادی‌های او نیست، لذا آزادی مطلق وجود ندارد، مصلحت‌ها، فرار از آسیب‌ها، عادات و آداب و رسوم‌ها از جمله عوامل محدود کنندهٔ آزادی است، ناگفتهٔ هویداست در زندگی اجتماعی عدم ملاحظه منافع دیگران مسبب هرج و مرج و کشمکش‌هاست.

قرآن کریم از یک سو ضمن تأکید بر نقش آگاهی بخشی پیامبران الهی و آشکارسازی گنج‌های پنهان در عقل مخاطبان، کارآمدترین سرمایه الهی برای شناخت راه رستگاری را تفکر و آزاد اندیشی می‌دانند و از سوی دیگر برخورد مدافعانه در مقابل اظهار عقیده‌های توطئه‌گرانه، را به عنوان رویه‌ای پیشگیرانه تأیید می‌نمایند، به عبارت دیگر مرز آزادی‌های مخالفان را مصلحت‌های جمعی تعیین می‌کند.

۵-۵- مدارا با اهل کتاب

جامعهٔ اسلامی از صدر اسلام تا کنون به شکل‌های گوناگونی با پیروان ادیان گذشته پیوند داشته است، در آیاتی از قرآن به تأیید ادیان الهی پیش از اسلام پرداخته شده «**قُولُواْ أَمَّا بِاللَّهِ وَمَا أُنْزِلَ إِلَيْنَا وَمَا أُنْزِلَ إِلَى إِبْرَاهِيمَ وَإِسْمَاعِيلَ وَإِسْحَاقَ وَيَعْقُوبَ وَالْأَسْبَاطَ وَمَا أُوتِيَ مُوسَى وَعِيسَى وَمَا أُوتِيَ السَّيِّونَ مِنْ رَبِّهِمْ لَا فَرَقَ بَيْنَ أَخِيِّهِمْ وَنَحْنُ لَهُ مُسْلِمُونَ**» (بقره/۱۳۶)، و آنان نیز همچون دیگر مردم به پذیرش دین اصیل اسلام فراخوانده شده‌اند «**وَمَنْ يَبْتَغِ غَيْرَ الْإِسْلَامِ دِينًا فَلَنْ يُفْلِمَ مِنْهُ وَهُوَ فِي الْآخِرَةِ مِنَ الْخَاسِرِينَ**» (آل عمران/۸۵، صف/۶)، هر چند برای آزادی عقیده و کرامت انسانی آنان به رسمیت شناخته شده است «**وَلَوْ شاءَ اللَّهُ لَجَعَلَكُمْ أُمَّةً وَاحِدَةً وَلَكِنْ يُضِلُّ مَنْ يَشَاءُ وَيَهْدِي مَنْ يَشَاءُ وَلَتَشْكُلُنَّ عَمَّا كُتُبْتُمْ تَعْمَلُونَ**» (نحل/۹۳).

در آیات قرآنی، ضرورت مدارا با اهل کتاب در چند مورد صراحتاً بیان شده است،

مدارا در مواردی که اهل کتاب آیات الهی را مخفی می کردند و پیامبر اکرم ﷺ آنها را تبیین می نمود؛ مدارا در شنیدن آزار و اذیت های اهل کتاب؛ مدارا در مواردی که جهت پرسیدن از حکم یا طلب قضاوی نزد پیامبر ﷺ می آمدند ولی در عین حال نظر ایشان را نمی پذیرفتند و در نهایت مدارا در برابر بدرفتاری های آنان با مسلمانان، از آن جمله است، در تمام این موارد، پیامبر رحمت ﷺ با اظهار بخشش و صبر، رویه مدارا را در پیش می گرفتند.

نقاط تمکز	آیات
۱ دعوت	﴿يَا أَهْلَ الْكِتَابِ قَدْ جَاءَكُمْ رَسُولُنَا يُبَيِّنُ لَكُمْ كَثِيرًا مِمَّا كُنْتُمْ تُخْفِونَ مِنَ الْكِتَابِ وَيَعْنُوْعَنْ كَثِيرٍ﴾ (مانده ۱۵)
۲ صبر در برابر گفته ها	﴿وَلَتَسْمَعُنَّ مِنَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ مِنْ قَبْلِكُمْ وَمِنَ الَّذِينَ أَشْرَكُوا أَذْنَى كَثِيرًا وَإِنْ تَصْبِرُوا وَتَتَقْوَى فَإِنَّ ذَلِكَ مِنْ عَرَمِ الْأَسْوَرِ﴾ (آل عمران ۱۸۶)
۳ پذیرش قضاؤت درباره اختلافات	﴿سَمَّاعُونَ لِلْكَذِبِ أَكَالُونَ لِلسُّجْنِ فَإِنْ جَاؤَكَ فَاحْكُمْ بِمَا تَهْمِمُ أَوْ أَعْرِضْ عَنْهُمْ وَإِنْ حَكَمْتَ فَاحْكُمْ بِمَا تَهْمِمُ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُقْسِطِينَ﴾ (مانده ۴۲)
۴ بخشش خیاتکاران	﴿وَلَا تَرَأَلْ تَظَلِّعَ عَلَى خَاتِمَةِ مِنْهُمْ إِلَّا قَلِيلًا مِنْهُمْ قَاعِفُ عَنْهُمْ وَ اصْفَحْ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ﴾ (مانده ۱۳)
۵ بخشش اهل کتاب	﴿وَذَكَرَ كَثِيرٌ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ لَوْ يَرْدُونَكُمْ مِنْ يَعْدِ إِيمَانِكُمْ كُفَارًا... فَأَعْفُوا وَاصْفُحُوا حَتَّى يَأْتِيَ اللَّهُ بِأَمْرِهِ إِنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ﴾ (بقره ۱۰۹)

مداده در این آیات گویای آن است که توجه به کرامت انسانی اصلی قابل توجه در دیدگاه اسلامی تلقی می شود، لذا هرگونه تصریفی در روابط اجتماعی که کرامت انسان را زایل نماید و توهینی به جایگاه او محسوب شود، بر خلاف اصول شرعی شمرده

می شود، از این منظر انسان مخلوقی است که به واسطه تجهیز به زمینه های رشد در مسیر کمال، از دیگر مخلوقات متمایز شده است، قوای عقل، نوآوری در بهره گیری از آسمان و زمین، توانمندی دسترسی به عرصه شناخت و وصول به اهدافی که خداوند انسان را بدان سبب آفرید، خصوصیتی است که موجب برتری نوع انسان بر سایرین گشت، آیات قرآنی انسانها را به لزوم توجه به منزلت انسانی و مسئولیت هایی که برآمده از چنین جایگاهی است، متوجه می سازد، توجه به مدارا در روابط میان فردی در اجتماع، از یک سو سبب می شود فردگرایی، تفاخر و جمود رخت بریند و از سوی دیگر سبب تجدید حیات انسان و توانایی های او می شود و او را مبدل به نیرویی کارآمد می سازد.

نتیجه گیری

با توجه به مطالبی که گذشت می توان گفت:

- مدارا مفهومی است که به سبب برخوردار بودن از عناصر فکری، رفتاری، عاطفی و اجتماعی در سامان دهی جوامع نوین، کارکردهای متنوعی دارد و رفتار مدارا محورانه، همسوی فکری با مخالفان نیست، بلکه پذیرش زندگی صلح آمیز در اجتماع است.
- یکی از مباحث تأمل در بایسته های زندگی اجتماعی، مدارا جویی است، این رویکرد عاملی تأثیر گذار در آرامش زندگی انسان و عامل بسیاری از رفتارها، اندیشه ها و تصمیم گیری هاست و بر تمامی گرایش ها و تمایلاتی که در رفتار انسان آگاهانه جلوه پیدا می کند، اثرگذار می باشد، این مقوله در قرآن کریم نیز به دقت تبیین شده و به عنوان یکی از توانایی ها و استعدادهای انسان در کنار عقل زمینه ساز تعاملات اجتماعی است.
- پیامبر ﷺ در جامعه اسلامی، با مسلمانان و غیر مسلمانان رویه مدارا محور داشته اند و از این رهگذر شمرات متنوعی در عرصه های رفتاری و عاطفی در راستای نظم بخشی به جامعه اسلامی حاصل شده است.

كتاب نامه

۱. قرآن کریم.
۲. تهجیج البلاغ.

۳. ابن عاشور، محمد بن طاهر، *تفسیر التحریر والتثویر*، بيروت، مؤسسة التاريخ، ۱۴۲۰.
۴. ابن منظور، محمد بن مكرم، لسان العرب، بيروت، دار الفكر للطباعة والنشر والتوزيع، ۱۴۱۴.
۵. جعفری، محمد تقی، حکمت اصول سیاسی اسلام، تهران، انتشارات آستان قدس رضوی، ۱۳۸۶.
۶. خوانساری، جمال الدین محمد، *شرح غرر الحكم و درر الكلم*، مقدمه، میر جلال الدین حسینی ارمومی، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۵۳.
۷. صادقی تهرانی، محمد، *الفرقان فی تفسیر القرآن بالقرآن*، قم، انتشارات فرهنگ اسلامی، ۱۳۶۵.
۸. طباطبائی، سید محمدحسین، *المیزان فی تفسیر القرآن*، قم، دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیہ قم، ۱۳۷۴.
۹. عمید زنجانی، عباسعلی، مبانی اندیشه سیاسی اسلام، تهران، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۷۹.
۱۰. فاسی، علال، *مقاصد الشريعة الاسلامية و مكارمها*، چاپ ۲، ریاض، مطبعة الرسالة، ۱۹۷۹.
۱۱. فراهیدی، خلیل بن احمد، *کتاب العین*، قم، نشر هجرت، ۱۴۰۹.
۱۲. قرطبی، محمد بن احمد، *الجامع لأحكام القرآن*، تهران، انتشارات ناصر خسرو، ۱۳۶۴.
۱۳. معین، محمد، *فرهنگ معین*، تهران، انتشارات زرین، ۱۳۸۶.
۱۴. مکارم شیرازی، ناصر، *تفسیر نمونه*، قم، دار الكتب الاسلامیة، ۱۳۶۷.
۱۵. Galeoti, Anna E. (2001) «Do We Need Toleration as a Moral Virtue», *Res publica*, Vol. 7 (3): 273-292. (2002) *Toleration as Recognition*, Cambridge: Cambridge University Press (
۱۶. Sullivan, J. L., & Transue, J. E. (1995). The psychological underpinnings of democracy: A selective review on research on political tolerance, interpersonal trust, and social capital, *Annual Review of Psychology* .

۱- نظریه
۲- تئوری
۳- تئوری
۴- تئوری
۵- تئوری
۶- تئوری
۷- تئوری
۸- تئوری
۹- تئوری
۱۰- تئوری